

NA PUTU ZA PREODGAJANJE

Sredinom srpnja 1945.

Tijekom trećega tjedna mog boravka u sobi zatvora OZN-e 3, broj zatvorenika se smanjivao skoro svakodnevno, unatoč povremenim pridošlicama. Na koncu nas je ostalo svega nekoliko u sobi, no kako se nismo poznavali izbjegavao sam svaki bliži kontakt, a razgovor se svodio na nevažne sitnice ili svakodnevne banalnosti. Nisam mogao ustanoviti tko je doušnik među nama, pa sam svoja iskustva i opažanja zadržao samo za sebe. Nismo imali ništa za čitanje, pa smo dnevne novosti čuli preko vrlo glasno razglasa iz susjedne vojarne.

Da ubijem vrijeme počeo sam igrati šah sam sa sobom, pa sam si napravio vrlo jednostavne šahovske figure u glavnom od čvršćeg papira i olovkom označio boje i vrijednost figura. Kao ploča za igranje poslužio mi je pod, ali papirnate lagane figure nisu ostajale uvijek na mjestu pogotovo ako bi puhnuo vjetar nad podom. Važno je bilo zapamtiti posljednji položaj, pa sam zbog toga često vodio razgovor sam sa sobom pogotovo kada sam smislio novi potez. Moji su me sustanari u sobi smatrali pomalo budalastim, te me podozrivo gledali kao da sam na najboljem putu da poludim.

Ja sam naučio igrati "slijepi" šah pod malo neuobičajenim okolnostima u jesen i zimu 1942. Tada se je od nas školaraca tražilo da idemo čuvati željezničku prugu u bližoj okolici osječke kolodvorske stanice. S kolegama iz 7. i 8. razreda bili smo dodijeljeni ophodnjama, sa svrhom da se spriječe partizanske sabotaže na prugama tj. da eventualno otkrijemo postavljene mine. Svi smo bili mladići od 17 i 18 godina, a svaki je od nas strahovao da ne stane na minu ili da nas uzmu za taoce ako ne bismo primijetili sabotažu negdje na pruzi. U ophodnji smo uvijek bili po dvojica, pa smo tako zajedno hodali oko 3 kilometra pruge naprijed, a potom natrag do mjesta od kojega smo krenuli. Na tom mjestu smo se iskrcali s motorne drezine, koja bi nas tu opet pokupila, te vratila u toplu čekaonicu u kolodvorskoj zgradi.

U čekaonici smo se morali javiti sat ranije prije određenog vremena za dvosatnu ophodnju, pa smo čekajući počeli igrati šah. Nastojao sam da mi par bude moj kolega Ivica Slaviček, jer smo obojica bili članovi šahovskog kluba u Osijeku. U klubu smo naučili napamet čitav niz otvaranja, pa je kod polaska na ophodnju igra bila već prilično poodmakla na našoj džepnoj šahovskoj ploči. Na drezini nije bilo vremena nastaviti igru, ali niti kasnije nismo mogli koristiti ploču, jer smo pazili gdje stupamo hodajući s praga na prag. Zbog toga smo brzo naučili kako nastaviti igru napamet, te smo pomicali figure po sjećanju na posljednji položaj na ploči. Obojica smo bili dobri igrači no ipak je

katkada dolazilo do nesporazuma ili prepirke zbog nekog poteza. Ubrzo smo prekinuli prepirku obzirom na ozbiljnost situacije i prijetuće opasnosti kojima smo bili izvrnuti pri hodanju uz prugu. Sada mi je to iskustvo i uvježbanost igranja slijepog šaha omogućilo skratiti dosadu čekajući početak preodgajanja. Među zatvorskim čuvarima sam isto našao nekoliko suigrača što mi je dodatno olakšalo vrijeme čekanja.



Pogled prema Dravi kroz Vodena vrata u Tvrđi na perorezu J. Gojkovića.

Jednog sam dosadnog i vrlo toplog poslije podneva igrao šah s jednim od čuvara, koji se jako trudio pobijediti me. Nastojao sam ne pobijediti uvijek u igri kako ne bih izgubio suigrača, a što bi samo produžilo vrijeme čekanja u vrućoj i zagušljivoj sobi. Na ulaznim su se stepenicama odjednom pojavila četvorica - dva stražara s automatskim oružjem dovela su dva nova zatvorenika koji su bili u uniformi, ali su im ruke bile vezane žicom. U prvi tren nisam mogao vjerovati svojim očima kad sam u jednom od uhićenih prepoznao svog školskog kolegu Paula Webera. Zadnji sam ga put vidio u grupi ratnih zarobljenika koje je zarobila Hrvatska vojska 27. travnja nakon one duge noćne bitke kod Malog Grđevca. Kako to da su Paula tek sada doveli u ovaj zatvor? Paul je i ovaj put imao na sebi uniformu i oznake JA, te trorogu šajkaču sa petokrakom zvijezdom. Zašto ga sada vode žicom vezanih ruku?

Nisam htio Paula osloviti da se ne bih izdao da ga poznajem. Osim toga su sve pridošlice prvo odveli na stranu i držali ih izolirane od ostalih pritvorenika, bar izvjesno vrijeme. Tek kasnije iste večeri, kada smo u dvorištu jeli večernji obrok, sjeo sam nešto bliže Paulu, te ga neprimjetno i vrlo tiho upitao o njegovoj sudbini. Paul mi je uz mnogo prekida i uz velik oprez ispričao svoju neobično patetičnu sudbinu. Nakon našeg zadnjeg susreta uspio je doći do

pukovnika Štira, koji ga je oslobodio iz zarobljeničke grupe, pa je nastavio povlačenje u Štirovoj pratnji prema zapadu. Kasnije, već negdje u Sloveniji iskoristio je priliku, pa je opet promijenio strane te je ponovno prešao k Jugoslavenskoj armiji. Imao je kod sebe još dokument svoje prijašnje jedinice JA, koju je napustio ili dezertirao kod Malog Grđevca, da bi se predao Hrvatskoj vojsci. S tim starim vojnim dokumentom uspio je pronaći svoju jedinicu JA negdje u Sloveniji, pa je s njom nastavio put iz Slovenije natrag odakle su došli. Paul se s tom jedinicom nedavno vratio u Osijek, ali ovaj put u uniformi vojnika Jugoslavenske armije.

Paul je dobio dozvolu da posjeti svoju obitelj u Donjem Gradu, ali ga je pri povratku u vojarnu susreo školski kolega s nadimkom "Ile". Stjepan je Ilakovac zvan "Ile" negdje 1942. otišao u partizane, a sada je bio narodni tužitelj kod Izvanrednog suda za ratne zločince u Osijeku. Na nesreću Paul to nije znao kada je kod susreta dugo razgovarao o svemu i svačemu s Iletom našim školskim kolegom. Paula su uhitili kad se vratio u vojarnu nekoliko sati kasnije, te ga odmah proveli u OZN-in zatvor. Ja sam znao da je Paul imao veze s Ustaškim pokretom i da je bio član tajne policije UNS. Sve te činjenice, kao i to da je Paul u posljednje vrijeme često mijenjao strane, potaklo me je na najveći oprez, te sam izbjegavao svaki daljnji kontakt s tom ljigavom osobom. Nekoliko sam mjeseci kasnije doznao da je Paul bio optužen pred Izvanrednim sudom kao ratni zločinac (tužitelj mu je bio drug "Ile"), te bio osuđen na smrt zbog špijunaže i kontrarevolucionarnih djelatnosti. Ne znam je li smrtna osuda bila izvršena, ali se Paul više nije nikada pojavio u mom životu.

Koji dan iza tog nemilog susreta pozvao me je dežurni podoficir za vrijeme jutarnje prozivke, te mi priopćio da se spremim za putovanje u logor za preodgajanje, no nije mi znao reći u koje mjesto. Taj je četvrtak 5. srpnja bio veoma vruć dan, pa bih pod normalnim okolnostima imao jedinu želju otići na Dravu i kupati se u njoj do mile volje. Umjesto toga sam počeo skupljati svoje stvari, pa sam ih uvježbanim redosljedom složio u naprtnjaču, a povrh svega objesio svoj novi i lakši gunj. Nisam očekivao da ću morati dugo hodati, pa vjerojatno više neće biti niti prisilnog "džoranja". Nadao sam se da će mjesto moga preodgajanja biti negdje u Jugoslaviji i da ću do tamo putovati uglavnom željeznicom.

Netom što sam završio s pakiranjem došao je po mene dežurni stražar, pa sam odmah napustio sobu. Jedva da sam se pozdravio s preostalim zatvorenicima jer ih ionako nisam osobno poznavao, pa nije bilo niti prisnijih međusobnih odnosa. U dvorištu me je već čekao vojnik, koji nije bio stariji od mene, ali je očito bio jako nervozan zbog svog zadatka da sprovede zarobljenog oficira na preodgajanje. Kada smo izašli iz zatvora upitao sam ga kamo idemo, ali mi je rekao samo toliko da moramo stići na podnevni vlak za Vinkovce, a tamo ćemo saznati više. Bio je vrlo zbunjen, pa sam ga pokušao smiriti obećavši mu da ću se dobro ponašati i da neću učiniti ništa protiv njegovih naređenja. To je mog mladog provodnika umirilo pa smo nastavili

polako hodati jedan pored drugoga, jer sam mu objasnio da su mi ranjava stopala još vrlo osjetljiva od dugog hodanja bosonog. Namjerno sam izabrao put do kolodvora koji je vodio kroz Krežminu ulicu gdje je bila roditeljska kuća. Kada smo stigli do kuće na broju 5 zamolio sam ga da mi dopusti oprostiti se od roditelja. Vojnik je pristao nakon što sam mu obećao da ću se zadržati samo nekoliko trenutaka i da on može biti prisutan cijelo vrijeme.

Nažalost nije bilo mnogo vremena za oproštaj od roditelja, a malo udobrovoljen je vojnik rekao samo toliko da ćemo vlakom od Vinkovaca ići dalje prema Šidu. Nakon što smo obojica pojeli što je majka na brzinu spremila, uzeo sam nešto suhe hrane za put, te bocu vrućeg čaja s dosta ruma, sudeći po jakom mirisu. Otac nas je pratio cijelim putem do kolodvora, gdje smo se oprostili, jer nije smio ući na službeni ulaz bez dozvole. Moj sprovodnik nije znao kamo treba ići, pa sam mu predložio da ode do sprovodnika vlaka i od njega traži da nas smjesti u poštanski vagon. Izmislio sam dobar razlog koji je moj stražar objasnio provodniku vlaka, kako sam ja zarobljenik koji ne smije ni s kime razgovarati i da me mora čuvati nasamo. Ta priča se svidjela mom stražaru, bila je dovoljno uvjerljiva, pa sam se smjestio u žicom odijeljenoj ćeliji unutar poštanskog vagona. Tu sam ostao pod nadzorom službujućeg poštara koji me je povremeno zabrinuto promatrao, ali nije pokušao sa mnom razgovarati, a kamoli učiniti kakvu prijateljsku gestu. Meni to nije smetalo, a nisam ništa drugo ni očekivao kao zarobljenik sumnjivog izgleda u vrijeme kada su nastajale velike političke promjene i pri općoj osobnoj nesigurnosti.

Stražar se je vratio neposredno prije polaska vlaka s hranom za put, koju je dobio u kolodvorskoj kuhinji. S očitim olakšanjem mi je objavio, da ćemo putovati do Petrovaradina zajedno i da će me tamo predati vojnoj oblasti. On se veselio što ćemo stići tamo još ove noći ili najkasnije sutradan ujutro, što će ovisiti o daljnjoj vezi kad stignemo u Vinkovce. Nakon što je vlak krenuo, pridružio nam se sprovodnik vlaka, te stao objašnjavati stražaru daljnje veze od Vinkovaca, što ovaj mladić nije mogao dobro slijediti, a pogotovo ne zapamtiti. Umiješao sam se u razgovor sprovodnika kojemu to nije bilo ugodno, no nakon početne nesklonosti rekao mi je da ima brata, koji se još nije vratio iz rata i da o njemu ništa ne zna. U svakom slučaju, znao sam da ne dajem previše povjerljiv dojam s prilično zaraslom kosom i bradom koju mi je u zatvoru netko samo površno kratio škarcama. Nesvjesno sam se počeo češkati po tijelu, što je navelo moje sugovornike da se nešto udalje od mene.

Vlak se polako i sigurno kretao prema Vinkovcima, pa sam se povukao u kut svoje ćelije i uskoro zadrijemao pri jednoličnom štropotu kotača. Spavao sam sve dok nismo stigli u Vinkovce i tamo se iskricali. Nešto kasnije poslije podne naišao je vlak koji je išao za Šid i dalje za Sremsku Mitrovicu, pa sam nagovorio svog stražara da se pokušamo ukrcati u službena kola. Moj je stražar tako ponovio istu priču od malo prije, pa smo se mogli udobno smjestiti u službenom vagonu koji je služio i poštaru. U Sremsku smo Mitrovicu stigli u rano predvečerje, pa smo na savjet sprovodnika vlaka nastavili istim vlakom

do Stare Pazove. Tamo smo morali prenoćiti jer će prvi vlak za Petrovaradin tamo stići tek ujutro slijedećeg dana. Za Novi Sad nećemo moći putovati vlakom, jer je most preko Dunava srušen. Za mene je bila novost, da me moj mladi stražar treba provesti do Novog Sada. Za Novi Sad su krenuli moji kolege zarobljenici s kojima sam prije jedno dva tjedna krenuo sa Zelenog Polja i vlakom došao u kaznionicu u Sremskoj Mitrovici. Ja sam tamo ostao zbog rana na stopalima, dok su oni dan kasnije nastavili hodati cestom prvo do Rume a onda vjerojatno dalje za Novi Sad.

Bila je već noć kada smo stigli u Staru Pazovu i izišli iz udobnog vagona na peron jedva osvijetljene stanice. Šef stanice nam je dopustio da prenoćimo u mračnoj čekaonici u kojoj je bilo nekoliko klupa na kojima smo mogli spavati. Moj je mladi stražar bio vrlo nervozan i nesretan bojeći se da će morati bdjeti cijelu noć i čuvati me da mu ne pobjegnem. Pokušao sam ga umiriti obećavajući svečano da neću učiniti ništa protiv odredbi i zapovijedi Narodne armije. To mu nije bilo dovoljno, pa je tražio da se zakunem Bogom Svevišnjim i životom moje majke, to od njega nisam uopće očekivao, ali sam odmah učinio tako udovoljivši zahtjevu. Potom smo obojica polijegali svaki na svoju klupu i zaspali snom pravednika, te spavali mirno do zore slijedećeg dana.

Probudivši se slijedećeg jutra, petka 6. srpnja, tražili smo higijenske prostorije u stanici, ali te nisu bile nimalo udobne, a još manje čiste. Malo podalje stanice bio je bunar, pa sam izvukao pun kabao vode sumnjivog mirisa, ali je mogla poslužiti bar za najnužnije pranje. Kad se pojavio šef stanice moj ga je stražar odmah upitao kada će doći vlak za Petrovaradin, pa je dobio vrlo neodređen odgovor da to nitko ne zna. Meni to uopće nije smetalo, jer mi je bilo svejedno kada ću nekamo stići, dok je stražar bio nesretan, te stao kleti svoju sudbinu, jer je ostao sam s jednim zatvorenikom. U međuvremenu su se u stanici okupljali seljaci iz okolice pa su nosili sa sobom pune košare i vreće svojih proizvoda. Seljaci su čekali vlakove u smjeru Zemuna ili Rume gdje bi prodali svoje proizvode, ali nitko nije kupovao vozne karte. Vlakovi su dolazili i odlazili uvijek prepuni ljudi i robe, a neki su se popeli na krovove vagona i tamo posjedali uz svoje košare i vreće. Činilo se kao da je izbila neka pošast putovanja vlakom bilo kuda i bez naplate što ali nisam tada mogao provjeriti. Moj stražar sigurno nije imao putne karte za nas dvojicu, u to sam bio siguran.

Negdje pred podne došao je kraj mojem dokonom promatranju što se događa u stanici Stare Pazove, kada je tamo stigla stara lokomotiva vukući za sobom samo dva vagona. To je bio naš vlak koji je ubrzo krenuo prema Petrovaradinu s lokomotivom iz koje je suklijao oblak crnog dima dok se, teško daščući, stala uspinjati na Frušku Goru. Pjeskoviti obronci su Fruške Gore od lesa neobično plodni. Od pamtivijeka su na južnim obroncima bili vinogradi, a od grožđa su se proizvodila prvorazredna i poznata vina. Iz posavske ravnice željeznička se pruga lagano uspinje južnim obroncima Fruške Gore do Indije, pa sam imao prilike gledati kraj kroz koji smo putovali. Primijetio sam da su vinogradi zapušteni, a polja slabo obrađena, dok smo prolazili pored razorenih

i izgorjelih manjih stanica u kojima se vlak nije zaustavljao. Kad smo prešli najviše mjesto na pruži vlak je ubrzao spuštajući se niz sjeverne obronke Fruške Gore koji su strmiji i spuštaju se sve do same obale Dunava. Nakon što smo prošli kroz Bešku stanicu, pod nama se otvorio pogled na široko korito Dunava, dok se na sjever u nedogled prostirala vojvođanska ravnica. Uskoro je vlak stigao do same dunavske obale, pa gledajući mirni tok rijeke na čas sam poželio okupati se u rijeci, umjesto što putujem u znoju lica i tijela svojega na neko preodgajanje s nepoznatim ciljem.

Negdje kasnije poslije podne vlak je prošao kroz razorenu stanicu u Sremskim Karlovcima, a potom konačno stigao u Petrovaradin. Ovdje su vlak morali napustiti svi putnici, pa smo tako i nas dvojica krenuli u potragu za nekim tko bi uputio mog stražara kako ćemo doći do vojnog zatvora. Konačno smo pronašli nekog milicionera koji nam je rekao kako moramo proći kroz cijelo mjesto, pa se onda spustiti do obale Dunava gdje se nalaze neke vojne barake. Ta pomalo neodređena informacija još je više smela mog stražara, pa se s olakšanjem prepustio da ga vodim kroz gradić do obale Dunava. Mora da se osjećao nesretnim i nesigurnim u svojoj stražarskoj ulozi, pa mi ga je bilo zbilja žao. Moj mladi vojnik nije mogao shvatiti kako ja mogu znati kamo treba ići kada su njemu u mojoj odsutnosti zapovjedili kamo me treba provesti?

Siguran sam da je moj pratilac doživio najsretniji trenutak kad smo konačno stigli do jedne zidane zgrade nešto prije same obale Dunava. Na zidanoj ogradi zgrade uz ulaz je bila pričvršćena ploča s natpisom VOJNI ZATVOR. Ušli smo kroz široka vrata ograde, prošli pored stražarske kućice u kojoj nije bilo nikoga, pa smo produžili do slabo osvijetljenog ulaza u samu zgradu. Tamo smo našli dežurnog podoficira, pa mu je moj pratilac pokušao objasniti razlog našeg dolaska i zapovijed da me mora provesti u taj zatvor. Nažalost, slučaj nije bio tako jednostavan kako je to očekivao moj mladi stražar. Ispostavilo se da je podoficir sam u zatvorskoj zgradi koja se je činila praznom na prvi pogled.

Nakon kraćeg razgovora donesena je zajednička odluka nas trojice, da ću ja ostati kod dežurnog podoficira do daljnjega. Moj se mladi stražar želio vratiti u Osijek čim izvrši svoj zadatak, pa odmah preda podebelu oмотnicu dežurnom Vojnog zatvora u Petrovaradinu. U toj su omotnici vjerojatno bili papiri i zapovijest osječke OZN-e da se zarobljenog oficira upućuje na preodgajanje u meni još nepoznati logor. Stražar se brzo odlučio, pozdravi, te nestane u mraku tamo odakle smo došli, sretan što se konačno riješio "opasnog" zatvorenika.

Krenuo sam za podoficijom u prizemlje masivne zgrade gdje je bila njegova soba desno od ulaza. Pretpostavljao sam da u toj velikoj zgradi ima barem četrdeset ćelija, ali svjetla je bilo samo u hodniku i sobi dežurnoga. Gdje li su zatvorenici? Čim je pala noć polako su stizali dobro odjeveni ljudi koji su više izgledali kao radnici, a ne kao ratni zarobljenici. Glasno su među sobom razgovarali i bili dobro raspoređeni, a prolazeći pored dežurnoga dobacivali su mu primjedbe i šale na putu do stepeništa, gdje su im valjda bile ćelije.

Začudio sam se kada su kasnije stizale manje grupe na izgled radnika, pa sam morao upitati, u kakav li sam to zatvor doveden nakon onog osječke OZN-e? Kada je prestala procesija tih, na izgled, "slobodnih" zatvorenika, stigao je i zapovjednik zatvora, kojemu je dežurni predao omotnicu pokazujući rukom na mene. Moja mu je prisutnost bila očito neuobičajena, pa me je zapovjednik, ne otvarajući omotnicu, upitao: "Druže, što ti radiš ovdje? Ti si oficir i ne možeš ostati u ovom zatvoru. Ovdje su u zatvoru samo ratni zarobljenici koji su stručni radnici, pa rade kao strojari, električari ili vozači. Nitko od njih nije oficir. Zarobljeni oficir ne mora raditi kao ostali ratni zarobljenici!"

Zapovjednik me je ozbiljno promatrao, te mi se učinio zbilja zabrinut zbog moje prisutnosti i jer ne zna što učiniti sa mnom. U toj pomalo komičnoj situaciji predložio sam zapovjedniku slijedeće rješenje: "Žao mi je što moj dolazak ovamo prouzrokuje takve probleme. Možda bih mogao ostati tu dok vi, druže komandante, ispitajte kamo ja zapravo spadam?" - Komandant je bio mlad čovjek s nešto iznakaženim licem, koliko se to moglo vidjeti kod slabog svjetla, pa je nakon kraćeg razmišljanja odlučio: "U redu! Možeš ostati ovdje do daljnjega. Jesi li što jeo? Vjerojatno u kuhinji nije ostalo ništa hrane, jer ovi radnici pojedu sve kad se vrate s posla. Nevjerojatno, uvijek su gladni." - Na to sam uvjerio komandanta da ne trebam ništa za jelo, osim vode za piće i mjesto gdje mogu spavati. S olakšanjem komandant reče: "Tu nema problema! Vode ima u praonici, a u prizemlju ima mnogo praznih ćelija. Idi i izaberi si jednu, pa onda kaži podoficiru u kojoj ćeš spavati. Idi sada, a ujutro ću doći po tebe vidjeti kako ćemo dalje. Laku noć!"

Ja naprosto nisam mogao vjerovati da se to meni događa, no podsjetio sam se kako je narod dobroćudan i gostoljubiv u ovim područjima. Uzeo sam naprtnjaču i u mračnom hodniku oprezno opipavao vrata ćelija koje su bile otvorene. Već je prva ćelija bila potpuno prazna, a malo je svjetla dopiralo u nju kroz oveći prozor s rešetkama. U prizemlju je svjetlo bilo vrlo slabo dok je u gornjim hodnicima i ćelijama bilo mnogo više svjetla, što su sigurno učinili nazočni električari. Ostavio sam naprtnjaču i vratio se do dežurnog reći mu u kojoj ću ćeliji prespavati. Dežurni me je saslušao o mojem izboru ćelije pa mi je predložio da uzmem četvrtu ćeliju na lijevoj strani hodnika. Tamo ću naći umivaonik i krevet ali, nažalost, bez madraca. Potom mi je dao komad kruha i podebelu krišku slanine, u slučaju da nemam sa sobom dovoljno hrane, pa mi poželi mirnu noć. Vratio sam se do ćelije koju mi je dežurni označio i položio naprtnjaču na krevet, pa počeo jesti polako svježi bijeli kruh sa narezanom mekom slaninom. Slaninu u kojoj nije bilo mesnog sloja nisam više morao usitnjavati na manje komadiće, jer sam opet zubima mogao dobro odgristi i žvakati. Bila je to prava vojvođanska slanina! Da zatvorim vrata ili će to učiniti dežurni?

Osjećao sam se zbilja neobično u tom zatvoru, koji je više nalikovao konaku za goste. U ćeliji nije bilo svjetla osim tračka kroz prozor, pa sam otvorio vrata ćelije, ali ni u hodniku nije bilo svjetla. Ustao sam, te ponio kruh i slaninu do

dežurnog zamolivši ga mogu li jesti u njegovoj sobi. - "Jasno! Samo ti sjedni ovdje." reče dežurni, pa nastavi: "Još bolje, uzmi stolicu i sjedi vani na svježem zraku, pa jedi tamo u miru. Pazi se komaraca! Polude i grizu drsko čim je negdje svjetla. Ne trebaš zatvoriti vrata ćelije, jer ih mi ovdje ne zaključavamo. Znaš, drugovi rade teško cijeli dan dolje na Dunavu u skladištima i tovaru šlepove u pristaništu. To su sve dobri i marljivi ljudi koji pomažu Oslobodilačkom pokretu, pa ih zato ne treba zatvarati u ćelije. Sjedi vani podalje od svjetla i jedi u miru. Kasnije, vrati stolicu amo i ako me nema u sobi!"

Sjedio sam na otvorenom, te ugodne srpanjske noći jedući i razmišljajući o zatvoru gdje se vrata ćelija ne zaključavaju i gdje se zarobljenike naziva "dobrim drugovima". Iz gornjih se ćelija čuo glasan razgovor i smijeh, a povremeno se pjevalo. Vjerojatno je tu bilo rakije ili vina što su ga pili "dobri drugovi" zarobljenici. Kasnije sam se vratio u ćeliju i zaspao dubokim snom. Mora da sam dugo spavao, jer sam se probudio za svjetla dana od buke ljudi koji su odlazili na posao. Kad je prestao žamor i zgradom zavlada tišina, odlučio sam se ustati, te pregledati ćeliju, u kojoj sam proveo svoju prvu bezbrižnu noć nakon dugo vremena.

Ćelija je bila prilično čista, a zidovi su bili svježe oličeni s malo grebanih šaranja. Umivaonik nije bio naročito čist, ali je iz pipe potekla čista voda, pa sam iskoristio priliku da se operem i konačno pokušam obrijati. To nije bilo tako jednostavno, pa sam se dobro sapunao, a zatim oprezno uzeo sklopivi brijaći aparat - prvi put u pravoj primjeni nakon sedam tjedana od predaje JA kod Slovenj Gradeca. Kako me nitko nije tražio uzeo sam si dovoljno vremena da "dotjeram" svoj opći izgled, što bi moglo biti važno ako me prebace drugdje, gdje možda neću imati takve udobnosti.

Pospremio sam naprtnjaču i ostavio je na krevetu, pa se oprezno uputih do sobe dežurnoga. Tamo me je dočekao drugi podoficir i pozvao da uđem u sobu, pa mi ponudi u porciji toplu smeđu tekućinu okusa slabe kave i velik komad svježeg bijelog kruha. Jeo sam zadovoljstvom izglednjelog, a usput smo razgovarali o beznačajnim sitnicama dok smo čekali dolazak zapovjednika zatvora. Kad se on pojavio na ulazu prvo što me je iznenadilo bila je njegova mladost koje nisam mogao ispravno ocijeniti jučer u mraku. Njegovo ga je djelomično osakaćeno lice učinilo starijim, ali su mu pokreti bili mladenački, pa me dobro raspoložen pozdravi: "Danas mi izgledaš mnogo bolje, družo oficiru. Hoćeš li poći sa mnom u Gradsku komandaturu da čujemo kamo te trebamo uputiti?" - "Da gospodine! h, oprostite, družo komandiru! Sigurno ću poći s tobom!"

Bez odgađanja krenuli smo nas dvojica cestom uzbrdo do petrovaradinskog gradskog centra, no bez naoružanog stražara. Primijetio sam da drug Mihajlo, tako mu je bilo ime, ima za pojasom poveće korice s pištoljem kao jedino osobno naoružanje. Upitao sam ga ne boji li se hodati ovako slobodno cestom sa mnom, na što mi veselo uzvratilo da je rat već završio i da je došlo vrijeme

da gajimo povjerenje jedan prema drugome. Ispričao sam da sam bio u zatvoru OZN-e 3 u Osijeku, gdje su mi rekli da ću ići na preodgajanje da postanem doličan oficir JA. Upitao sam Mihajla, zna li gdje se nalazi takav logor za preodgajanje. Odgovorio mi je da ne zna o postojanje takovog logora nigdje u tom područje. Mihajlo se sjećao da su u zadnjih nekoliko tjedana češće prolazile grupe ratnih zarobljenika kroz Petrovaradin, ali se nisu zadržavale nego su prešle na drugu stranu Dunava do Novog Sada. Nije mi znao reći što se dogodilo s tim zarobljenicima i kamo su dalje išli no zna da u Novom Sadu postoji veliki logor za njemačke zarobljenike u bivšoj tvornici za uzgajanje svilenih buba.

Gradska se komandatura nalazila u kuli pored južnog ulaza u staru tvrđavu. Ta je izvanredna utvrda bila izgrađena u doba turskih upada u srednju Evropu, a gradili su je na njihov tipični način austro-ugarski inženjeri u 18. stoljeću. Zidovi tvrđave su bili od opeke i veoma masivni, a cijela se petrovaradinska tvrđava protezala na uzvišenom hrptu iznad desne obale Dunava. S gradskih se zidina pružao prekrasan pogled na Dunav, Novi Sad i vojvođansku ravnicu sve tamo daleko do horizonta. Mihajlo mi je rekao da čekam vani dok on bude razgovarao u komandaturi, pa sam se uputio do obližnje kule gdje sam sjeo u sjeni ovećeg stabla.

Ugodan povjetarac puhao je kroz otvore u zidu, pa sam zadrijemao predavajući se miru i ugođaje mjesta. Probudio sam se iznenada, jer me je netko stao blago tresti za rame i skoro sam podsvjesno naglo ustao, kad mi do svijesti dopre Mihajlov glas: "Ne boj se! Hajd' ustaj, Zvonko, treba ići dalje. Niti oni u komandanturi ne znaju što treba učiniti s oficirom kojega šalje OZN-a u logor za preodgajanje. Oni će se raspitati i obavijestiti me čim nešto saznaje. Ostaješ kod nas u vojnom zatvoru do daljnjega. Idemo!"

Mihajlova djevojka je stanovala u gradu, pa je kod nje ručao svakog dana. Pitao me je bih li htio s njima ručati, što me je više nego iznenadilo, ali sam brzo pristao. Da utučemo vrijeme do ručka, Mihajlo mi je pokazao unutrašnjost tvrđave, a potom smo se popeli na najvišu kulu odakle se pružao pogled na sve strane svijeta tog prekrasnog i toplog srpanjskog dana. Odjednom me spopala neka čudna slabost i sigurno bih se srušio da me Mihajlo nije podupro. Srpanjsko sunce i svjež zrak te brižno ophođenje prema meni, bili su od presudnog utjecaja na moje trenutno stanje, nakon mnogo tjedana provedenih u zatvorenom prostoru zatvora.

Došao sam brzo opet k sebi, te smo sjeli u hladovini ispod zida da se malo smirim i odmorim. Tamo sam onda ispričao Mihajlu svoje sudbinu u posljednjih nekoliko tjedana, uključivši bosonogo hodanje od Celja do Osijeka u 16 dana. Mihajlo je sa zanimanjem i suosjećanjem slušao moju dramu, pa mi se učinilo da je porasla njegova sklonost prema meni. Predložio mi je da odem u ambulantu kod dokova na Dunavu da mi povije stopala, na što sam ga upitao za njegove ozljede i doživljaje tijekom rata. Došlo je vrijeme ručku,

pa smo krenuli natrag u grad do kuće Mihajlove djevojke, ali mi je obećao pričati o svom životu poslije podne.

Ručak je protekao u veoma srdačnoj atmosferi, a meni je to bio prvi objed u obiteljskom krugu nakon punih 12 tjedana. Sve mi se to činilo toliko nestvarnim da sam uglavnom šutio, promatrajući sve oko sebe nastojeći upiti u sebe svaki trenutak tih sretnih okolnosti u kojima sam se našao. Poslije ručka otišli smo do šetališta ispod zidova tvrđave, te tamo sjeli na klupu u hladovini s pogledom na Dunav pod nama. Slučajni bi se prolaznik na putu za Sremsku Kamenicu sigurno začudio vidjevši kako oficir u uniformi JA sjedi pored mršavog civila zapuštenog izgleda i u otrcanom odijelu. Boreći se protiv drijemeža nakon obilnog ručka, slušao sam Mihajlovu žalosnu priču koja je bila kobna za njegovu obitelj dok je on igrom slučaja preživio pokolj, a zatim četiri godine rata u partizanima.

U 1941. je zima nastupila nešto ranije, te bila neobično hladna. Rijeke su se smrznule, pa tako i Dunav kod Novog Sada. Mađarska je vojska nastojala okupirati sjeverne dijelove Jugoslavije, kod Osijeka Baranje, a u Vojvodini Bačku i Banat, što joj je djelomično i uspjelo. Kad su Nijemci napali Rusije preuzela je Hortyjeva vojska ulogu okupatora nad bivšim Jugoslavenskim područjima, a napose u Vojvodini. Tamo je bilo mnogo otpora i borbi protiv mađarske okupacije, pa je koncem 1941. Hortyjeva policija počela s hapšenjem mnogo tisuća osoba, pretežno među srpskim pučanstvom. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije Vojvodina je prisilno kolonizirana srpskim pučanstvom, koje je dobilo zemlju i znatnu financijsku potporu od države što je izazvalo veoma jak antagonizam kod starosjedilaca. Sve je uhićene mađarska policija skupila u logoru bivše tvornice za uzgajanje svilene bube u blizini Novog Sada. Kad se Dunav smrznuo, počelo je sistematsko ubijanje nekoliko tisuća nedužnih ljudi, nekih kao talaca, po nalogu prijekog suda, dok je nad većinom izvršena smrtna kazna bez ikakve osude. Logoraše se ubijalo nedaleko samog logora uz obalu smrznute rijeke, a leševe bi gurnuli u iskopane otvore u ledu da ih voda odnese.

Mihajlo mi je vrlo zorno opisao stradanja naroda pod mađarskom okupacijom, te likvidacije logoraša kod Novog Sada. On je uspio pobjeći, pod zaštitom mraka kod sela Futog, i prijeći preko zaleđenog Dunava na desnu obalu uzvodno od Petrovaradina. Gladan i prozebao lutao je obroncima Fruške Gore, sve dok nije naišao na partizansku grupu kojoj se pridružio. Nešto kasnije bio je teže ozlijeđen po licu pri nekoj eksploziji, ali na svu sreću stradala mu je samo koža, a ostale su mu kao uspomena te ružne brazgotine. Došlo je vrijeme da se kroz gradić vratimo do zatvora, pa me Mihajlo ispričavajući se zamoli da hodam ispred njega, kako bi izgledalo da on kao stražar sprovodi zatvorenika. Jasno, odmah sam ga poslušao kad smo se približili centru. Spomenuo sam mu još kako mi je iznad svega važnije njegovo prijateljstvo i pažnja koje mi iskazuje i da je to mnogo više nego li sam mogao očekivati pod danim okolnostima. Ostatak puta do zatvora nismo

više razgovarali hodajući onako kako se dolikuje stražaru koji sprovodi zarobljenika.

Hodajući ispred Mihajla sjetio sam se stražara koji su nas provodili od Virovitice do Donjeg Miholjca. Njihov ljudski odnos prema zarobljenicima bio je u mnogo čemu sličan Mihajlovom postupku prema meni. To su bili pobjednici “od prvog trena otpora” jer su uspjeli u sebi održati osjećaje opće čovječnosti, pa su zbog toga bili obazriviji prema svojim zarobljenicima. Pokušao sam si stvoriti predodžbu o tome kako će s nama Hrvatima postupati predstavnici novoga režima. Borci za slobodu kao npr. ovi partizani “od prvog trena otpora” iz godine 1941./42. će vjerojatno postupati razumno i pokazati stanovitu čovječnost u ophođenju s nama. Ratni zarobljenici, što smo mi bili, mogu očekivati da će se s njima postupati manje-više prema odredbama ženevske konvencije. Naprotiv, od pobjedničkih vojnika regrutiranih “u posljednjim trenucima” borbe za oslobođenje možemo očekivati samo nečovječnost: neprilike, surovost, mučenja i u krajnjoj liniji ubojstva. Zaključak mog umovanja mi je bio potvrđen u više navrata za vrijeme mog zarobljeništva, pa sam ga odlučio primjenjivati u svim svojim budućim odnosima i djelatnostima. Za sada mi vjerojatno još predstoji vrlo dalek put do slobode, pa ću tek tada moći činiti što mi je volja - u to sam bio siguran!

Subotnja večer je bila vrlo bučna u “zatvoru”, jer su radnici-slobodnjaci negdje uspjeli nabaviti alkoholna pića, pa su slavili pjevajući do kasno u noć. Normalno nisu morali raditi nedjeljom, ali ih je nekoliko otišlo do dokova, jer su tamo bili pozvani zbog nekog posebnog zadatka. Mihajlo je došao po mene, pa smo, hodajući jedan ispred drugoga, prošli kroz tvrđavu, te izašli kroz zapadna vrata i spustili se do uskog puta na hrptu brežuljka. Put vodi do Sremske Kamenice u sjeni kestenova, a katkada bi se među njih umiješalo po nekoliko jablanova i dudova. Hodajući tako pored Mihajla uživao sam u pogledu dolje na Dunav koji lijeno teče, te na vojvođansku ravnicu dokle oko seže. Tad sam se sjetio svog posjeta vojnoj školi u Kamenici, gdje smo bili u posjetu prije 3 godine. Tamo sam upoznao satnika Šmita i ponovno sreo Hektora, psa dobermana s kojim se parila naša kujica Pegi. Tužne su me uspomene samo na tren obuzele sjećajući se tihe smrti satnika u Celju i kako je radije ustrijelio svog psa Hektora prije svoje predaje da ga ne bi netko zlostavljao. Ništa, samo tužne uspomene!

Mihajlo mi je htio pokazati mjesto gdje je pregazio smrznuti Dunav, te se popeo na ovaj put. Stigavši do tog mjesta Mihajlo je pronašao zaklonjeno mjesto, gdje nas nitko ne bi mogao vidjeti, pa je iz torbe izvukao jelo i bocu vina. Nitko nam nije smetao za vrijeme našeg piknika, pa smo u miru i ugodnom razgovoru proveli nekoliko sati. Ja sigurno ne bih mogao ustati bez Mihajlove pomoći, ali smo ipak nekako uspjeli doći do zatvora. Vino je potpuno izbrisalo moje sjećanje na taj put, pa tako ne znam jesam li hodao ispred ili pored Mihajla koji me je vodio. Kad sam se vratio u svoje ćelije legao sam na krevet i spavao kao klada do slijedećeg jutra zaboravivši na večeru i sve oko sebe.

Ponedjeljak i utorak prošli su bez većih promjena za mene, no pružile su mi se prilike da porazgovaram s drugim zatvorenicima. Svi su oni bili ratni zarobljenici, pa su se javili kada su u logorima tražili da se jave oni koji znaju voziti kamione ili su izučeni strojari, strojobravari i električari. Mnogi su već požalili što su se javili na te pozive, jer su morali raditi mnogo sati dnevno u radionicama i skladištima kod dokova. Tamo su popravljali, sastavljali razne vrste vojne opreme i vozila, što ih je ostavila njemačka vojska. Razvrstavali su razne vrste ratnog tovara među inim streljivo, mine i eksploziv, pa su onda punili sanduke i metalne kutije. Bio je to opasan posao raditi u skladištima, a potom je sve to moralo biti utovareno u teglenice, koje su povremeno tegljači odvukli nizvodno Dunavom do neke ruske luke. Bio je to ruski ratni plijen!

U strogom povjerenju su mi zarobljenici pričali da tamo u dokovima nije samo njemačka oprema koja ide za Rusiju. Pod nadzorom Rusa utovara se velik broj sanduka s oznakom UNRRA, a koji vjerojatno dolaze od Amerikanca. Sanduci su često veliki i vrlo teški, pa pretpostavljaju da se u njima nalaze razni strojevi, te rezervni dijelovi ili druge vrste teške opreme. Utovar na posebne teglenice vrši se pod vrlo strogim nadzorom Rusa, iako su sanduci zapravo upućeni Jugoslavenskoj vladi. Na osnovu adresa jugoslavenskih luka i gradova ispisanih na sanducima bili su oni zapravo upućeni kao američka pomoć Jugoslaviji.

Zarobljenim su stručnim radnicima davali dovoljno dobre hrane i dosta bijelog kruha, što je bilo prvi puta da sam čuo kako netko izvrsno hrani ratne zarobljenike. Bila je to mjera opreza i neka vrsta ucjene da ostanu na tom poslu. Osim toga, bilo im je naređeno, pod prijetnjom teške kazne, da o svom poslu ne smiju ništa i nikome govoriti. Rečeno im je da je njihov rad najstroža vojna tajna, a za izdaju čeka ih prijeku vojni sud i stroge kazne zbog svake kontrarevolucionarne djelatnosti. Sada sam tek razumio zašto su kroz stanicu u Staroj Pazovi prolazile kompozicije vagona koje su vukle teške lokomotive na kojima su bila napisana velika bijela slova UNRRA.

Čekajući u Staroj Pazovi nisam znao što znače ta slova na sanducima, vozilima i strojevima utovarenih na vagonima. Glasine su se širile da su Rusi zatražili od Tita da im pošalje sav ratni plijen njemačke vojske, te opremu što mu šalje UNRRA kao pomoć "velikom bratskom narodu" koji je toliko propatio u ratu. Pitao sam se, da li to vođa jugoslavenskog naroda čini zbog bratskih i diplomatskih razloga ili ga je drug Staljin na to prisilio. Uskoro ćemo naučiti da nije kažnjivo ako se uzme nešto iz pošiljke upućene za Rusiju. Jasno, pri tome se ne smije biti uhvaćen! Mnogo sam naučio razgovarajući s radnicima u petrovaradinskom vojnom zatvoru koji su mi bili kolege ratni zarobljenici.

U srijedu je stigao Mihajlo s vijesti da će sutra doći netko po mene iz "bubare", kako su zvali novosadski logor za ratne zarobljenike. Ostatak dana sam koristio za nešto više hodanja, pa sam tako s Mihajlom otišao dolje do dokova

na Dunavu. Mihajlo mi je predložio da odem u ambulantu, što sam sa zahvalnošću odbio, jer su stopala već lijepo zacijeljena, a sa sobom sam imao dovoljno zavoja, čarapa i obojaka u slučaju da bih morao duže hodati u tatinim sandalama. Ustao sam ranije i pojeo jutarnji obrok s kolegama, pa sam se tada od njih oprostio zahvalivši im se za prijateljski prijem. Zatim sam spremio naprtnjaču i čekao Mihajla do dođe s najavljenim provodnikom po mene. On je stigao u pratnji dobro odjevenog vojnika s novom vrstom kokarde na šapki: tamno crvena petokraka zvijezda sa srpom i čekićem, a sve optočeno zlatnim rubom na nešto svjetlijem sjajno emajliranom ovalu. Mihajlo mu je predao OZN-inu omotnicu s napomenom da se brine o meni, a potom mi je zapovjedio da slijedim vojnika bez ijedne riječi pozdrava. Tako sam u četvrtak, 12. srpnja, napustio Petrovaradin koji je bio u Hrvatskoj za vrijeme NDH.

Moj je, 20 godišnji, sprovodnik bio naoružan ruskim automatom i ponašao se vrlo profesionalno. Sa mnom je postupao korektno i dopustio mi da ispred njega polako hodam, pa me nije požurivao cijelim putem sve do obale Dunava, valjda je od Mihajla saznao o mojim ozljedama. Ukrkali smo se na velik prijevozni ponton za opći teret, sve od pješaka do teških kamiona, a kojeg će gurati preko širokog Dunava o bok privezani čamci sa snažnim motorima. Prijevoz je sporo plovio preko Dunava, pa sam dobro vidio pristanište sa skladištima i radionicama uz dugački dok s više dizalica.

Na doku je bilo mnogo sanduka, drugog složenog tereta i razne opreme a koju su utovarivali u teglenice vezane uz dok. Stigli smo na lijevu obalu Dunava i sišli s prijevoza na cestu, pa smo se njome uputili svega stotinjak metara do velike kapije u visokoj žičanoj ogradi. Mog je provodioca slično dobro odjeveni stražar propustio uz kratki pozdrav, pa smo nas dvojica krenuli lijevo do obližnje poveće zgrade. Ovdje se nalazila uprava i administracija logora prozvanog "Bubara". Kad smo ušli, sprovodnik je predao omotnicu dežurnom pisaru i brzo napustio tu vruću prostoriju.

Dežurni je pogledao omotnicu, a onda iznenađen usklikne: "Svevišnji Bože! Nisi li ti sin advokata iz Osijeka? Ne sjećaš li se mene kad sam bio u pisarni tvog oca? Vidio sam te tamo kako pišeš strojem one zgodne pisarice iz Donjeg Grada." Čovjek me je zabrinuto i s očekivanjem promatrao, a ja ga se nisam mogao sjetiti, pa nastavih: "Žao mi je što se ne mogu sjetiti da sam vas vidio u očevoj pisarni, ali ste sve tamo točno opisali. Čudi me da ste me odmah prepoznali iako sam se ja prilično promijenio odonda." - "Ne brini, Zvonko! Mi smo se svi mnogo promijenili. Ali ti si se zbilja jako promijenio, a činiš mi se jako umornim i kao da si mnogo oslabio. Već ćemo mi nešto organizirati, pa ćeš se sigurno odmah bolje osjećati! Ti si valjda bio domobranski časnik, zar ne?" Nakon što sam to potvrdio, moj nepoznati prijatelj ustade od pisaćeg stola i reče: "Čekaj ovdje dok se ne vratim!"

U sobi je bilo više polica i ormara punih nekakvih dokumenata i mapa, te stolova s nagomilanim papirima pored nekoliko pisaćih strojeva. Za stolovima

su sjedili pisari u civilnom odijelu, pa su me promatrali sa zanimanjem, ali pažljivo su slušali naš razgovor od malo prije. Nitko nije prozborio riječ do sada, ali su prestali raditi i s nekom napetošću očekivali rasplet događaja. Nakon nekoliko minuta vratio se "moj" pisar u pratnji čovjeka u uniformi gruboga izgleda, koji me je pogledao kao da sam ja neka rijetka zvjerka.

Prišavši bliže stolovima progovori bijesno: "Šta? Još jedan jebeni čato iz Osijeka, a govori njemački! U p.. m.., ima vas dosta ovdje kurvinih pisara! Svi ste iz Osijeka, j.. vam m..! Svi ste skupa jedna jebena banda." Niz se raznolikih psovki i pogrđnih riječi strusi na sve prisutne pisare, a onda se ta osoba obrecnu na mene: "Šta, ti si oficir? Onda te ja neću ovdje! Idi u p.. m..! Zarobljeni oficir ne smije raditi. Zar to ne znate vi jebena banda ljenčina! Uzmi ga k sebi, Drago! Neka ostane tamo dok ne saznam kamo da ga prosljedim dalje. Idi sada, ali nemoj ostati cijeli dan s njime. A vi ostali, drugovi pisari, imate dosta posla, jebena bando hrvatska. Radite, radite sada, p.. vam m..!"

Dakle, to je bio zapovjednik logora. Pravi Srbin koji zna pravo i ispravno srpski psovati upotrebljavajući izvjesne pogrđne riječi na sve moguće i nemoguće načine i u kombinacijama, koje bi prenerazile svakog normalnog slušaoca. Mog se novog prijatelja to očito nije dojmilo, pa me je povukao za rukav mahnuvši glavom da ga slijedim. Izašli smo iz zgrade i krenuli stazom pored ograde do sjeverne strane ograđenog prostora gdje je nekada bila vratarnica. Ova kapija nije bila korištena, a bodljikava žica je provučena preko nje kao iznad cijele žičane ograde oko tog bivšeg uzgajališta svilenih bubu. Nešto podalje, u tom ograđenom prostoru, nalazilo se u sredini nekoliko visokih zgrada oko kojih su se muvali neki ljudi, koliko se to moglo nazrijeti odavde. Vratarnica je bila mala zgrada, a u jedinoj većoj sobi bio je prostrt deblji sloj slame na kojoj su spavali svi pisari Osječani. U zgradi je bila mala kuhinja, a pored nje zahod, te prostor s umivaonikom i pipom s pričvršćenom gumenom cijevi za pranje.

"Kakav luksuz!" izvalih na zadovoljstvo moga domaćina. Drago mi je pokazao gdje si mogu urediti ležaj, pa me je ostavio samoga kako bi udovoljio nalogu psovačkog genija odnosno komandanta logora "Bubara". Kasnije poslije podne vratio se po mene Karl, kako su ga zvali, no ja se njega ipak nisam mogao sjetiti. Karl mi je objasnio da nije slučajno što su svi pisari Osječani, jer svi govore njemački ili bolje rečeno "esekerski". U logoru "Bubara" nalazili su se isključivo njemački vojnici, pa je logorska uprava tražila među hrvatskim ratnim zarobljenicima one koji govore njemački. Jasno, nitko se nije htio javiti među Hrvatima iz straha da se radi o nekoj podvali. Ipak, doznalo se da Osječani govore ili bar razumiju njemački, pa su zato postali pisari u ovom logoru i do sada im nije baš loše ni išlo. Karl me je upozorio da ću uskoro vidjeti kako izgledaju i žive njemački ratni zarobljenici u ovom logoru, vjerojatno jednom od najvećih, koliko on zna.

Krenuli smo prema velikoj višekatnoj zgradi dosta daleko od same vratarnice. Prilazeći, primijetio sam da se mnogo osoba vrlo polako kreće oko zgrade,

većina njih posrćući, neki teturajući, a poneki su se srušili, te ostali ležati, pa bi po koji pokušao ustati ili naprosto se sklupčao na tlu. U tako velikoj višekatnoj zgradi bilo je mjesta za više stotina, možda tisuća, osoba. U prostorijama na svim katovima i u prizemlju nije bilo pregradnih zidova osim nekoliko redova željeznih stupova koji su podupirali stropove prostorija od oko 3 metra visine. Cijelom širinom i dužinom prostorija bili su stolovi s limenom površinom i uzdignutih rubova. Na tim stolovima su se uzgajale svilene bube, a rubovi stolova zadržavali su oko 10 cm debeo sloj dudovog lišća. Sada su na tim stolovima i pod njima na podu ležali ljudi stisnuti jedan do drugoga kao nepregledna masa ljudskih tijela. Podovi u prostorijama, odnosno stropovi, bili su od drvenih greda i dasaka. Ljudsko stenjanje, jadikovanje i po koji krik pomiješao bi se s pucketanjem i škripanjem suhog drveta stvarajući sablasnu i stravičnu kombinaciju zvukova čim bi se ušlo u zgradu. Srpanjska vrućina, te odvratni zadah raspadanja i truleži u prostorijama, bila je neopisiva. Pored svega, mene se najviše dojmila sablasna mrtvačka tišina koja je vladala u tim prostorijama.

Karla je kod ulaza pozdravila osoba sablasnog izgleda moleći ga za neku uslugu uobičajenim njemačkim vojničkim jezikom. Toliko sam bio zaprepašten viđenom ljudskom bijedom, nevoljom i patnjom ovdje, pa sam dao znak Karlu da želim izaći van. Požurio sam van ne čekajući Karla tražeći svježiji zrak prije nego li se onesvijestim od tog mirisa raspadanja i smrti. Karl me je brzo sustigao odmahujući rukom žalbe ili molbe koje mu je Nijemac pokušavao reći. Kad smo se udaljili od zgrade dovoljno daleko da nas nitko ne može čuti, Karl mi se izjeda kako je nesretan i prestravljen kako se ovdje postupa s njemačkim ratnim zarobljenicima. Nažalost, nastavio je Karl, nitko od Hrvata ne može bilo što promijeniti ovdje ili pomoći nekako tim Nijemcima u njihovim stradavanjima. Krenuli smo još dalje od zgrade, pa Karl stade na čas i reče: "Da su ovim pripadnicima više rase rekli na koji način će završiti u ratu, siguran sam da bi objesili Hitlera na najbliže drvo. Da, trebalo ga je objesiti kao sve one proklete generale oko njega! Hodi, pođi za mnom da vidiš nešto. Moram ti pokazati kako umire neustrašivi njemački vojnici!"

Nastavili smo stazom kojom su se kretale ljudske spodobе približavajući se ogradi gdje su bile iskopane zahodske jame. U pjeskovitom tlu nije bilo teško iskopati jamu, no rubovi jama nisu bili osigurani daskama ili gredama, pa su se lagano urušavali. Osobe su prilazile hodajući do ruba jame, obavili nuždu i potom se vratili odakle su došli. Mnogi su jedva doteturali do jame, a bilo ih je koji su dopuzali do ruba jame i s mukom se pokušali tamo olakšati. Karl mi je rekao da većina zarobljenika pati od proljeva, a sigurno ima dosta slučajeva dizenterije, što nitko ne kontrolira, a pogotovo ne liječi. Često se događa, pogotovo noću, da se pod nekim rub jame uruši, pa jadnik klizne u jamu iz koje se sam više ne može izvući. Poneki padne u jamu onesviješten zbog tjelesne slabosti ili udišući odvratne plinove od raspadanja tvari u latrini. Nitko ne pokušava pomoći takvom jadniku od straha da sam ne padne ili bude povučen u jamu iz koje nikome nema izlaza. I tako umiru oni u latrinama!

Kada je jama puna do ruba nađe se nekoliko zarobljenika, koji iskopaju novu jamu u blizini, a punu jamu pokriju iskopanim pijeskom. Karl je pričao da je bilo slučajeva da su neki neoprezno stupili na, tankim slojem pijeska pokrivenu jamu, te u nju potonuli kao da su stupili u živi pijesak. Nisam htio ili mogao vjerovati Karlovim pričama sve dok nisam, na svoj užas, vidio što se upravo događa pred mojim očima samo desetak metara daleko. Čovjek, koji je još tren ranije stajao uz rub jame, nestao je odjednom u zahodskoj jami. Trenutak kasnije pojavile su se njegove ruke iznad jame mašući divlje i pokušavajući se držati za pjeskoviti rahli rub. Nitko se nije maknuo da mu pomogne. Ruke su prestale mahati i nestale u gustoj i smrdljivoj kaši. Samo nekoliko mjehurića plina izdiglo se iz prljavo smeđe kaše - to je bio posljednji znak nestalog čovjeka koji je tu umro.

Skrenuo sam u stranu nekoliko koraka jer mi je strašno pozlilo. Povratio sam, a ogavan me je okus u ustima tek povratio u stvarnost. Vidio sam jako mnogo ljudskih stradanja za vrijeme ratnih godina i na svom križnom putu. Ipak, nikada si nisam mogao zamisliti da bi čovjek bio u stanju nanijeti drugome, pa i svom neprijatelju, takva poniženja, sramote i nečovječnosti. Nakon svega što sam preživio ovaj me je događaj potresao do srži moga bića. Gdje li je čovjekoljublje u pobjednika? Vraćajući se podilazili su me srsi cijelim tijelom. Dušu mi je prožimao osjećaj sveobuhvatne beznadnosti nad sudbinom čovječanstva!

* * * * *